

مرکز جهانی علوم اسلامی

جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

قلمرو دین از دیدگاه علامه طباطبائی

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: سیدزکی موسوی

استاد راهنما: حجة الاسلام والمسلمین علیرضا قائمی نیا

استاد مشاور: ابوالفضل روحی

اردیبهشت ۱۳۸۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیر و تشکر

از استاد ارجمند جناب حجة الاسلام والمسلمین علیرضا
قائمی‌نیا که با راهنمایی‌های مغتنم و راهگشای خویش این
جانب را در فراهم کردن این رساله یاری کرده‌اند.

و استاد ارجمند جناب حجة الاسلام و المسلمین ابوالفضل
روحی که با مشورت‌های مفید و ارزنده‌شان بر من و این
رساله منت نهاده و حق یافته‌اند.

و مسئولین محترم مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی به ویژه
بخش تحصیلات تکمیلی و امور پایان نامه که زمینه‌ی پژوهش
و نگارش را فراهم ساخته.

اهداء

به ساحت قدس آخرین مصلح جهانی پرچم‌دار بزرگ عدالت
و منجی عالم بشریت حضرت مهدی موعود امام زمان (عج)
همان کس که قیام او زمینه ساز گسترش فرهنگ دینی در
سراسر گیتی بوده و مبارزه او تحقق بخش این نوید قرآنی
است که دین حق سرانجام بر همه‌ی ادیان غالب می‌گردد.
همان کس که قیام او آخرین حلقه‌های مبارزه‌ی حق علیه
باطل است

چکیده

این رساله عهده‌دار بیان قلمرو دین از دیدگاه علامه طباطبائی است. چون قلمرو دین بسیار گسترده است، آن را در چند مورد از دیدگاه ایشان مورد بررسی قرار می‌دهیم و آن را در طی چند فصل بیان می‌کنیم.

فصل اول: که شامل سابقه و ضرورت انجام تحقیق، تعریف مسأله، پرسش‌های تحقیق، روش انجام تحقیق، فرضیه‌ها و کلیدواژه‌ها، ضرورت بحث از تعریف دین، موانع و مشکلات تعریف دین، معنی دین در قرآن، دین در روایات، تعاریف متفکرین غربی. از دین، تعاریف متکلمان یا فیلسوفان اسلامی از دین می‌باشد.

فصل دوم: شامل ماهیت دین از نگاه متکلمان و قرآن و علامه طباطبائی، منبع دین، اندکی در مورد عقل که یکی از منابع دین است، عقل در لغت و اصطلاح و در قرآن و روایت و جایگاه عقل نسبت به نقل و فطری بودن دین که علامه طباطبائی به آن اعتقاد دارند در این فصل بیان می‌شود.

فصل سوم: شامل قلمرو دین و سه دیدگاه که در مورد آن وجود دارد و نقد و بررسی آنها و بیان این که قلمرو دین امور فردی و جمعی را شامل می‌شود و بیان نمونه‌هایی برای آن.

قلمرو دین در زندگی اجتماعی، کارکردهای دین در اجتماع از دیدگاه علامه طباطبائی و مزیت دین از دیدگاه ایشان و نقش آن در همبستگی اجتماعی، عدالت اجتماعی، سعادت جمعی، اقتصاد، اخلاق، سیاست، مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت به این نتیجه می‌رسیم قلمرو دین شامل همه‌ی این موارد می‌شود.

فصل چهارم: که در آن اشاره به معنای سکولاریسم و زمینه‌های پیدایش آن در مسیحیت و دلایل سکولاریسم و نقد و بررسی آن و اندکی در مورد دین حداقلی و دین حداکثری و نقد و بررسی آن بیان شده است.

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات
۳	سابقه و ضرورت انجام تحقیق
۴	تعریف مسأله
۵	پرسشهای تحقیق
۶	فرضیه‌ها
۶	روش انجام تحقیق
۶	کلید واژه‌ها
۸	ضرورت بحث از تعریف دین
۹	موانع و مشکلات تعریف دین
۱۰	معانی دین در قرآن
۱۳	دین در روایات
۱۴	تعاریف متفکرین غربی از دین
۱۵	تعاریف متکلمان یا فیلسوفان اسلامی از دین
۱۷	نتیجه:
۱۸	فصل دوم: ماهیت دین
۲۰	دین از نظر قرآن
۲۲	دین در نگاه متکلمان
۲۵	دین از نظر علامه
۲۹	منبع دین
۳۲	عقل در لغت
۳۲	عقل در اصطلاح
۳۲	عقل در قرآن
۳۲	عقل در روایت
۳۵	جایگاه عقل

الف

۴۵	فصل سوم: قلمرو دین
۴۷	قلمرو دین
۴۷	سه دیدگاه در مورد قلمرو دین
۴۷	دیدگاه نخست
۴۹	نقد و بررسی این دیدگاه
۵۰	دیدگاه دوم (جامع نگر)
۵۱	نقد و بررسی
۵۱	دیدگاه سوم (جامعیت دین نسبت به امور مربوط به هدایت انسان)
۵۲	قلمرو دین در امور فردی و تکامل آن
۵۲	الف- بهجت زایی
۵۳	ب- معنی داری زندگی (دین به زندگی معنی می دهد)
۵۷	ج- دین راهنمای زندگی با آرامش
۶۰	د- پاسخ به احساس تنهایی
۶۱	ه- کاهش رنج و تعب
۶۳	ذ- زدودن عقاید باطل و خرافی از جوامع انسانی
۶۳	س- پاسخگویی به حس کنجکاوی
۶۶	انسان و اجتماع
۶۶	انسان و نمو او در اجتماع
۶۸	اسلام و عنایتش به امر اجتماع
۷۱	رابطه ی فرد و اجتماع در اسلام
۷۴	نقش دین در اجتماع
۷۷	فوائد و کارکردهای اجتماعی دین
۷۸	فوائد و کارکردهای دین از دیدگاه علامه طباطبائی
۷۹	نقش دین در اصلاح فرد و جامعه از دیدگاه علامه طباطبائی
۸۰	مزیت قوانین دینی بر سایر قوانین
۸۲	دین و همبستگی اجتماعی
۸۴	دین و عدالت اجتماعی
۸۶	دین و سعادت جمعی
۸۹	دین و اقتصاد
۹۰	اهداف نظام اقتصادی دینی
۹۰	۱- اعتلای معنوی انسانها
۹۰	۲- استقلال اقتصادی

- ۳- رشد اقتصادی ۹۰
- ۴- عدالت اقتصادی ۹۰
- ۵- رفاه عمومی ۹۱
- مبانی نظام اقتصادی دینی ۹۱
- ۱- مالیت و ارزش معاملی ۹۱
- ۲- مالکیت ۹۱
- ۳- آزادی در محدوده‌ی قوانین دینی ۹۲
- ۴- تقدم مصالح دین بر منافع فرد ۹۲
- نهادهای مشارکت مردم در اهداف نظام اقتصادی دینی ۹۲
- الف) نهاد صدقات و هیات ۹۲
- ب) نهاد وقف و حبس ۹۳
- ج) نهاد قرض الحسنه و عاریه ۹۳
- د) نهاد فطره و کفارات مالی ۹۳
- ویژگیهای نظام اقتصادی دینی ۹۴
- نقش یابندگی به احکام دینی در کارکرد نظام ۹۴
- تحقق عدالت اقتصادی در نظام دینی ۹۵
- نقدی بر اهداف نظام سرمایه‌داری از دیدگاه نظام دینی ۹۷
- مقایسه‌ی بین اهداف دو نظام سرمایه‌داری و دینی ۱۰۰
- ارتباط نظام اقتصادی با نظام دینی از نظر علامه طباطبائی ۱۰۱
- دین و اخلاق ۱۱۶
- رابطه دین و اخلاق ۱۱۶
- ۱- دین و اخلاق هویت یکسان دارد. ۱۱۷
- نقد و بررسی این نظریه ۱۱۷
- ۲- دین جزء اخلاق ۱۱۸
- نقد و بررسی ۱۱۹
- عدم وابستگی دین و اخلاق ۱۲۰
- ۱- سازگاری جزئی دین و اخلاق ۱۲۰
- ۲- ناسازگاری کلی دین و اخلاق ۱۲۱
- نقد و بررسی ۱۲۲
- ۳- سازگاری دین و اخلاق ۱۲۲
- نقد و بررسی ۱۲۲
- ۴- اخلاق جزء دین ۱۲۳

- ۱۲۴..... نظر علامه طباطبائی در رابطه دین و اخلاق
- ۱۲۸..... ملاک فعل اخلاقی و ویژگیهای اخلاق در اسلام
- ۱۲۹..... ۱- ریشه در درون داشتن
- ۱۳۰..... ۲- زیبایی و نازیبائی عمل
- ۱۳۲..... ویژگیهای نظام اخلاقی اسلام
- ۱۳۲..... ۱- انسان آمیزدهی است از ماده و معنی
- ۱۳۳..... ۲- انسان موجود انتخاب گراست
- ۱۳۵..... ۳- آفرینش انسان همراه با غرایز متضاد
- ۱۳۶..... ۴- ملاک ارزش و ضد ارزش
- ۱۳۶..... الف) امور فطری و کنشهای آفرینش
- ۱۳۶..... ب) نور وحی
- ۱۳۷..... ۵- عمل نیک و سرچشمه پاک
- ۱۳۹..... ۶- گزاره‌های مطلق و فراگیر
- ۱۴۱..... ۷- ارزشهای اخلاقی همراه با ضامن اجرا
- ۱۴۳..... تحلیل و نقد چهار مکتب اخلاقی
- ۱۴۳..... ۱- مکتب اخلاقی افلاطون
- ۱۴۴..... نقد و بررسی
- ۱۴۴..... ۲- مکتب اخلاقی ارسطو (فضیلت)
- ۱۴۶..... نقد و بررسی
- ۱۴۷..... ۳- مکتب اخلاقی کانت
- ۱۴۹..... نقد و تحلیل
- ۱۵۱..... مکتب عاطفه گرائی
- ۱۵۵..... دین و سیاست
- ۱۵۵..... تحلیلها
- ۱۵۵..... الف) تحلیل دین پژوهی
- ۱۵۷..... ب) تحلیل محتوای ادیان
- ۱۵۸..... یهودیت
- ۱۵۹..... مسیحیت
- ۱۶۰..... اسلام
- ۱۶۱..... رابطه‌ی دین و سیاست
- ۱۶۱..... وجوب تشکیل حکومت دینی
- ۱۶۱..... ۱- اقتدای به پیامبر

۱۶۳.....	۲- معرفی خلفای پس از خود.....
۱۶۳.....	۳- اجرای پاره‌ای از قوانین در پناه یک حکومت.....
۱۶۴.....	۴- راههایی که برای جوامع بشری وجود دارد.....
۱۶۶.....	دیدگاه علامه طباطبائی در رابطه‌ی دین و سیاست.....
۱۶۷.....	ضرورت قوانین اجتماعی از دیدگاه علامه.....
۱۶۸.....	نقطه ضعف قوانین بشری از دیدگاه علامه.....
۱۶۸.....	امتیاز دین و قوانین دینی.....
۱۷۴.....	امتیاز اسلام.....
۱۷۴.....	۱- اجتماعی بودن تعالیم اسلام.....
۱۷۶.....	۲- جامعیت تعالیم اسلامی.....
۱۷۸.....	۳- جهان شمولی تعالیم اسلام.....
۱۷۹.....	۴- پویائی تعالیم اسلام.....
۱۸۳.....	فصل چهارم: سکولاریسم.....
۱۸۵.....	سکولاریسم.....
۱۸۶.....	زمینه‌های پیدایش سکولاریسم در مسیحیت.....
۱۸۶.....	الف) زمینه‌های درون دینی پیدایش سکولاریسم.....
۱۸۶.....	۱- برخی از آیات کتاب مقدس.....
۱۸۷.....	۲- فقدان قوانین و مقررات اجتماعی و سیاسی در مسیحیت.....
	۳- برخی تفاسیر آباء و سردمداران کلیسا نیز با تفسیری که از تعالیم مسیحیت ارائه کردند، بر جدائی دین از صحنه‌ی سیاست دامن زدند.....
۱۸۷.....	ب) زمینه‌های مبتنی بر الهیات جزم‌گرایانه مسیحیت.....
۱۸۸.....	۱- آموزه گناه فطری.....
۱۸۸.....	۲- فروش آمرزش‌نامه و طرح آن از سوی کلیسا.....
۱۸۹.....	۳- طرح عصمت پاپ.....
۱۸۹.....	۴- مشروعیت الهی حکومت.....
۱۸۹.....	ج) زمینه‌های مبتنی بر عمل ارباب دین در طول تاریخ.....
۱۸۹.....	۱- فساد مالی کلیسا.....
۱۹۰.....	۲- فساد اخلاقی.....
۱۹۰.....	۳- تشکیل انجمنها و دادگاههای تفتیش عقاید.....
۱۹۰.....	د) ظهور برخی نظریات نوین در عصر روشنگری (رنسانس).....
۱۹۱.....	نگاهی به برخی از دلایل معتقدان به سکولاریسم.....
۱۹۱.....	۱- ثبات دین، تحول مسائل و امور اجتماعی.....

۱۹۲.....	نقد و بررسی
۱۹۹.....	۲- قطعی نبودن فهم متون دینی
۲۰۰.....	نقد
۲۰۲.....	۳- سابقه تاریخی
۲۰۲.....	نقد
۲۰۴.....	۴- برخورداری از نعمت عقل
۲۰۴.....	نقد و بررسی
۲۰۷.....	وحی تنها راه برای هدایت انسان
۲۰۹.....	اشکال و جواب
۲۱۱.....	۵- سیره معصومان
۲۱۲.....	نقد و بررسی
۲۱۶.....	دین حداکثری و حداقلی
۲۱۸.....	نقد و بررسی
۲۲۵.....	نتیجه گیری
۲۳۰.....	منابع و مأخذ

فصل اول: کلیات

• کلیات

• سابقه و ضرورت انجام تحقیق

• تعریف مسأله

• پرسشهای تحقیق

• فرضیه‌ها

• روش انجام تحقیق

• کلیدواژه‌ها

• تعریف دین

فصل اول: کلیات

سابقه و ضرورت انجام تحقیق

از دیر باز تا به امروز در غرب و شرق مسأله قلمرو دین در بستر دین پژوهی به گونه‌های مختلف و تحت عنوان‌های گوناگون مطرح بوده است؛ این مسأله در گذشته در ضمن مسائلی چون منشاء دین، پیدایش دین، علت گرایش انسان به دین، نیازمندی انسان به آن، ضرورت بعثت انبیاء و مدینه فاضله انسان، طرح می‌شده است.

از دوره‌ی رنسانس به این طرف این باور آرام آرام روئید که خاستگاه و جایگاه و جریانگاه دین تا کجا است؟ و تأثیر دین در زندگی انسان تا کجا است؟

در میان متفکران اسلامی در سال‌های اخیر این مسأله در ضمن پرسش‌های مختلفی، دین پژوهان را بیشتر به خود مشغول داشته است. پرسش‌های چون انتظار بشر از دین و انتظار دین از بشر، آثار سازنده‌ی دین در عرصه‌های گوناگون زندگی، اهداف دین، قلمروی دین، یا حیظه‌ی دخالت دین در عرصه‌های گوناگون زندگی تا چه حدودی است، دین به کدام خواسته‌ها و نیازهای انسان پاسخ می‌دهد؟ آیا برای تأمین سعادت اخروی انسان آمده است؟ یا آبادانی دنیوی انسان را نیز بیان داشته و تدبیرهای در این زمینه اندیشیده است؟ حتی پرسش‌هایی چون علم و دین، عقل و دین، عقل و ایمان و سکولاریسم به گونه‌ی با قلمرو دین در ارتباط است.

گرچه هر کدام پاسخ خویش را به تناسب نیازها و خاستهای خود می‌طلبید. از این رو پرسش قلمرو دین جامع‌ترین پرسش و دغدغه در عرصه‌ی دین پژوهی و کلام جدید است که این رساله عهده‌دار بررسی آن شده است تا محدوده‌ی قلمرو دین را از دیدگاه فیلسوف، مفسر و عارف بزرگ علامه طباطبائی تبیین و تعیین نماید.

قلمروشناسی، یعنی تعیین حدود مسئولیتهای دین، چون دین داری کامل بدون شناخت حدود و اهداف آن ممکن نیست. آری، بدین جهت تعیین قلمرو دین ضرورت می‌یابد.

تعریف مسأله

موضوع این رساله، قلمرو دین از دیدگاه علامه طباطبائی است. و تعریف آن ناظر بر تعریف خاصی از دین است. طبعاً باید متناسب با دینی باشد؛ که پژوهشگر در پی تحقیق آن است. به همین علت مراد علامه طباطبائی هر جا سخن از دین به میان می‌آورد، دین اسلام است. تعریفی که در جاهای مختلف از دین ارائه نموده‌اند؛ ناظر بر دین اسلام.

این رساله در پی آن است؛ که قلمرو دین را از دیدگاه علامه طباطبائی تبیین کند: یعنی اینکه علامه قلمرو دین را در عرصه‌های، اخلاقی، سیاسی، مادی و معنوی چگونه می‌داند؟

اگر بخواهیم دیدگاه علامه را در این موارد بدانیم باید به تعریفهای که علامه از دین نموده است مراجعه نمائیم. چون تعریف یا به مسائل است یا به غایت یا به موضوع. اگر ما بخواهیم دین را تعریف به غایت کنیم، این تعریف به نحوی پاسخ به این پرسش است که اهداف دین چیست؟ آیا تنها سعادت اخروی را بیان داشته است؟ یا سعادت دنیوی و مادی، نیز جزو اهداف اصلی دین است؟ در این صورت، تعریف دین، خود تعیین قلمرو دین یا دست کم قسمتی از تعیین قلمرو دین خواهد بود.

بنابراین در اینجا با مراجعه به منابع و مأخذ معتبر دین را تعریف می‌کنیم. لذا می‌توان چنین گفت: دین اسلام مجموعه‌ی گزارها و آموزه‌هایی است که در متون وحیانی - قرآن و سنت - و منابع دیگر که مورد تأیید وحی‌اند؛ به دست ما رسیده است.

اگر نگاهی به تعریفهای که علامه از دین نموده‌اند، نمائیم به روشنی می‌توان، قلمرو دین را از دیدگاه علامه فهمید. به عنوان مثال اگر به این تعریف علامه از دین توجه کنیم که می‌فرماید:

«دین یک روش زندگی اجتماعی است که انسان اجتماعی به منظور تأمین سعادت زندگی اجتماعی اتخاذ نموده باشد و اگر معتقد به ادیان الهی به ویژه اسلام

باشیم، باید افزود که این هم مشتمل بر تأمین سعادت دنیوی و اخروی است و هرگز این دو جنبه از هم دیگر جدا نمی‌شود.»

از این تعریف به روشنی می‌توان قلمرو دین را شناخت که، دین فقط این جهانی نیست بلکه به هر دو جهان ناظر است.

پرسشهای تحقیق

پرسش از قلمرو دین، یکی از مهمترین پرسش‌ها در حوزه‌ی دین پژوهی است. یعنی بررسی اهداف و توانائی‌های دین در عرصه‌های گوناگون زندگی و نیازهای فردی و اجتماعی و این که دین آیا در تمام حوزه‌های معرفتی و علوم، زندگی اجتماعی و سعادت دنیوی جریان دارد، یا تنها نسبت به سعادت اخروی و زندگی فردی انسان اظهار نظر می‌کند؟

به عبارت دیگر آیا دین علوم تجربی (طبیعی و انسانی) یا فلسفه و معارف (فقه و حقوق، اخلاق، سیاست و ...) را نیز دربر می‌گیرد یا نه؟

اگر شامل این موارد می‌شود حدود تأثیر گزاریش تا چه اندازه می‌باشد؟ آیا انتظار حداقلی از دین داشتن (که مدعای اصلی سکولاریسم است)، بینشی درست یا خیر؟

از پرسش‌های دیگر در اینجا این است که:

۱- قلمرو دین را چگونه تعیین کنیم؟ یعنی چه روشی را برای تعیین قلمرو دین

انتخاب کنیم؟

۲- منابع دین چیست؟ یعنی آیا منابع دین فقط سنت و قرآن است؟ یا عقل نیز

جزء منابع دین به شمار می‌رود؟

فرضیه‌ها

علامه طباطبائی معتقد است که:

۱. دین هم پاسخگوی نیازهای دنیایی و هم اخروی است.
۲. تعریف علامه از دین تفاوت اساسی با تعریفهای متکلمان دیگر ندارد.
۳. علامه دین را منحصر در امور فردی نمی‌داند.
۴. علامه نه دین حد اقلی و نه دین حداکثری را می‌پذیرد. بلکه نظریه سومی «اموری که انسان برای هدایت به آن نیاز دارد، دین دارا می‌باشد.» را می‌پذیرد.

روش انجام تحقیق

- ۱- روش کتابخانه‌ای که از طریق مطالعه منابع و مآخذ مختلف انجام می‌گیرد.
- ۲- اینترنت (شبکه شارح و اندیشه اسلامی).

کلید واژه‌ها

دین حداکثری

بینشی که معتقد است تمام تدبیرات و طلاعات و قواعد لازم و کافی برای اقتصاد، تجارت، حکومت، قانون، اخلاق، خدانشناسی و غیره برای زندگی اعم از ساده و پیچیده در شرع وارد شده است، دین حداکثری می‌نامند. به همین دلیل در این بینش انسان برای سعادت نیازی به غیر دین ندارد.

طرفداران این بینش، قلمرو بسیار وسیع برای دین قائل است. حتی معتقد است بر اینکه دین می‌تواند نظامی برای علوم تجربی و انسانی ارائه نماید.

دین حداقلی

این بینش برخلاف بینش حداکثری معتقد است که قلمرو دین فقط در امور فردی و شخصی است. نباید در امور اجتماعی دخالت نماید. تجاوز از این قلمرو را به زیان دین و علوم تجربی و فلسفه و اخلاق می‌دانند.

سکولاریسم

در فرهنگ غرب در معانی مختلفی از قبیل جدا انگاری دین و دنیا، غیر مقدس، غیر روحانی عقلانیت و علمگرایی، نوگرایی، مدرنیسم به کار می‌رود.^۱

و همچنین در معانی، دنیاگرایی یا عرفی‌گرایی و عرفی شدن تعبیر می‌شود سکولاریسم مرکب است از دو کلمه سکولار و ایسم، است.

سکولار به معنای این جهانی، دنیائی، غیر مقدس واژه ایسم نشانگر گرایش و رویکرد فکری است.

در اصطلاح از سکولاریسم تعاریف متعددی ارائه شده است. مانند:

۱. اعتقاد به کنار گذاشتن آگاهانه دین از عرصه‌ی معیشت و سیاست.
 ۲. غیر دینی شدن حکومت.
 ۳. علمی و عقلانی شدن حکومت.
 ۴. به حاشیه راندن دین در عرصه‌های گوناگون زندگی از جمله سیاست، حکومت، امور فرا طبیعی، عقلانیت، اخلاق، و غیره...^۲
- همه این تعاریف در این امر مشترک هستند که دین را به امور فردی و اخروی احاله می‌دهند با دخالت آن در امور اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، مخالفت می‌ورزند.^۳
- دین

واژه دین، در فرهنگهای لغت عربی در مواردی مانند:

- ۱- جزا و مکافات ۲- حساب و بررسی ۳- اطاعت و انقیاد ۴- ملت و آیین
- ۵- رویه و عادت ۶- چیرگی و برتری ۷- تدبیر امور ۸- آن چه وسیله پرستش خداوند است^۴ به کار می‌رود.

۱. محمد قدردان، قراملکی، سکولاریسم در مسیحیت و اسلام، ص ۱۵.

۲. عبدالکریم، سروش، مدارا و مدیریت، ص ۴۲۳.

۳. جوادی آملی، عبدالله، نسبت دین و دنیا، ص ۱۱۴.

۴. مجمع البیان، ج ۱، ص ۹۸؛ مجمع البحرین، ج ۱، ص ۲۵۱؛ مفردات راغب، کلمه دین، لسان العرب، ج ۱۲،

ص ۱۶۹.

به گمان برخی از واژه پژوهان، دین از ریشه‌ی فارسی میانه (دن) به معنای کیش، آیین یا از ریشه‌ی عبری به معنای داوری گرفته شده است. ولی با مطالعه ادبیات عرب جاهلی نادرستی این گمان روشن می‌شود. زیرا این واژه در فرهنگ جاهلیت به معنای، اطاعت، آیین و طریقت، مکافات و جزا به کار رفته است^۱ این واژه در زبان فارسی به معنای، کیش، آیین است و به معنای روز بیست چهارم از هر ماه خورشیدی و نام فرشته‌ی، نیز به کار رفته است.^۲

برای تبیین (قلمرو دین) شناخت مفهوم و مصداقی دین لازم است. باید توجه داشت که تعاریف لغوی دین در زبانهای گوناگون، در مباحث دین پژوهی از جمله قلمرو دین، مشکلی را حل نمی‌کند. باید واقعیت و ماهیت دین و احياناً مصداق مورد بحث، شناخته شود. شناخت مفهوم اصطلاحی دین، باید مورد توجه قرار گیرد تا موضوع مباحث و مسائل قلمرو دین روشن شود.

ضرورت بحث از تعریف دین

با بیانی که گذشت، ضرورت بحث از تعریف دین، روشن می‌شود. جستار در هر زمینه‌ی معرفتی منطقاً، مرهون رعایت ترتیب منطقی مطالب است. لذا قبل از پرداختن به خواص، آثار و احکام هر امری و حتی قبل از پرداختن به بحث از اثبات و نفی هر امری، باید تعریف روشن و جامعی از آن ارائه کرد. عدم ارائه تعریف روشن و مقبول، موجب بروز اختلاف فراوان در تحلیل مسائل مربوط به موضوع تعریف نشده می‌گردد. به همین دلیل، بدون تصور واضح از امری نمی‌توان به نفی یا اثبات آن پرداخت. درباب احکام و عوارض و پیامدهای آن سخن گفت. از مباحث مهم حوزه‌های گوناگون دین پژوهی از جمله، روان شناسی دین، جامعه شناسی دین، تاریخ ادیان، فلسفه دین، قلمروی دین، انتظار بشر از دین و الهیات و کلام جدید است. به وسیله تعریف مقبول است که معلوم می‌شود، دیدگاههای متعارض، متعلق به موضوع واحدی

^۱ علی ربانی گلپایگانی، جزوه کلیات دین پژوهی، ص ۳۸.

^۲ فرهنگ فارسی عمید، واژه دین.